योगवासिष्ठः/प्रकरणम् ५ (उपशमप्रकरणम्)/सर्गः ७४

चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

लीलयाऽपश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते ।

रम्यस्यापश्यतो वक्रं हृदि दौरूप्यधीरिव ।। १

तद्वशादियमायाता महती मेदुरोदरा ।

माया मदमहाशक्तिः सुरास्वादलवादिव ।। २

तयानया विकारिण्या तदतद्भावभूतया ।

इदं संपन्नमखिलं तापादिव मरौ पयः ।। ३

मनो बुद्धिरहंकारो वासनाश्चेन्द्रियाण्यपि ।

एवंकलितनामाङ्कैः स्फुरत्यात्माब्धिरम्बुभिः ।। ४

चित्ताहंकारयोर्द्वित्वं वचस्यस्ति न वस्तुतः ।

यच्चित्तं स ह्यहंकारो योऽहंकारो मनो हि तत् ।। ५

व्यतिरिक्तं हिमाच्छौक्ल्यमिति संकल्प्यते यथा ।

मुधैव कल्प्यते भेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ।। ५

मनोहंकारयोरन्तर्द्वयोरेकतरक्षये ।

क्षीणे द्वे एव हि यथा पटशौक्ल्ये पटक्षये ।। ७

तुच्छां मोक्षधियं त्यक्त्वा बन्धबुद्धिं तथैषणाम् ।

स्ववैराग्यविवेकाभ्यां केवलं क्षपयेन्मनः ।। ८

मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता चेदुत्थितं मनः ।

मननोत्के मनस्युच्चैर्वपुर्दोषाय केवलम् ।। ९

आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वभूतेऽथवा तते ।

को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ।। १०

वायुः स्पन्दनधर्मत्वाद्यदा चलति देहके ।

तदा स्फुरति हस्ताङ्गरसनापल्लवावली ।। ११

पादपे पल्लवश्रेणीं चालयत्यनिलो यथा ।

तथैवाङ्गावलीं वायुर्देहे संचालयत्यलम् ।। १२

चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मा न चला नैव चाल्यते ।

न स्वतः स्पन्दमायाति देवाचल इवानिलैः ।। १३

प्रतिबिम्बितसर्वार्था केवलं स्वात्मनि स्थिता ।

प्रकाशयति बोधेन जगन्तीमानि दीपवत् ।। १४

तत्र कोऽयं मुधा मोहो भवतामतिदुःखदः ।

अयं सोऽहं ममाङ्गानि ममेदं चेति दुर्धियाम् ।। १५

इति कल्लोलहतया दृशा नित्यमनित्यया ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वक्रिया समुपलभ्यते ।। १६

तत्रायमहमागन्ता भोक्ता कर्तेति जायते ।

मुधैवाज्ञाततापोत्था मृगतृष्णेव वासना ।। १७

अज्ञतैषा मनोमत्तमृगं विषयतर्षुलम् ।

असत्यैव हि सत्येव मृगतृष्णेव कर्षति ।। १८

विज्ञाता सत्यरूपांग नाशं याति पलायते ।

विप्रमध्यात्परिज्ञाता यथा चाण्डालकन्यका ।। १९

अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं परिकर्षति ।

मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्षुले नावकर्षति ।। २०

परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।

दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ।। २१

नास्त्यविद्येति संजाते निश्चये शास्त्रयुक्तितः ।

गलत्यविद्या तापेन तुषारकणिका यथा ।। २२

देहस्यास्य जडस्यार्थे किं भोगैरितिनिश्चयः ।

भिनत्त्याशामलं ज्ञाता पञ्जरं केसरी यथा ।। २३

आशापरिकरे राम नूनं परिहृते हृदा ।

पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् ।। २४

परां शीतलतामेति वृष्टिधौत इवाचलः ।

निर्वृतिं परमां धत्ते प्राप्तराज्य इवाधमः ।। २५

शोभते परया लक्ष्म्या शरदीव नभस्तलम् ।

आत्मन्येव न मात्युच्चैः कल्पस्यान्त इवार्णवः ।। २६

भवत्यपेतसंरम्भो वृष्टिमूक इवाम्बुदः ।

तिष्ठत्यात्मनि संवेत्ता प्रशान्त इव वारिधिः ।। २७

परं धैर्यमुपादत्ते स्थैर्यं मेरुरिवाचलः ।

राजते स्वच्छया लक्ष्म्या शान्तेन्धन इवानलः ।। २८

भवत्यात्मनि निर्वाणः प्रशान्त इव दीपकः ।

तृप्तिमायाति परमां नरः पीतामृतो यथा ।। २९

अन्तर्दीपो घट इव मध्यज्वाल इवानलः ।

स्फुरद्दीप्तिर्मणिरिव प्रयात्यन्तः प्रकाशताम् ।। ३०

सर्वात्मकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकम् ।

सर्वाकारं निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति ।। ३१

हसत्यलमतीतास्ताः पेलवा दिवसावलीः ।

यासु स्मरशरश्रेणीचपलं चित्तमास्थितम् ।। ३२

सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।

अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ।। ३३

निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्छिन्नबन्धनिजभ्रमः ।

द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ।। ३४

प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालभ्यपरास्पदः ।

अनिवृत्तिपदं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ।। ३५

सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किंचिदपि वाञ्छति ।

सर्वानुमोदितानन्दो न किंचिदनुमोदते ।। ३६

न ददाति न चादत्ते न स्तौति न च निन्दति ।
नास्तमेति न चोदेति न तुष्यति न शोचति ।। ३७
सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः ।
सर्वाशासंपरित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ।। ३८
सर्वैषणाः परित्यज्य चेतसा भव मौनवान् ।
धारा निरवशेषेण यथा त्यक्त्वा पयोधरः ।। ३९
न तथा सुखयत्यङ्ग संलग्ना वरवर्णिनी ।
यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशता ।। ४०
न तथेन्दुः सुखयति कण्ठलग्नोऽपि राघव ।
नैराश्यं सुखयत्यन्तर्यथा सकलशीतलम् ।। ४१
पुष्पपूर्णनवलतो न तथा राजते मधुः ।
यथोदारमतिर्मौनी नैराश्यसममानसः ।। ४२
न हिमाद्रेर्न मुक्ताभ्यो न रम्भाभ्यो न चन्दनात् ।
न च चन्द्रमसः शैत्यं नैराश्याद्यदवाप्यते ।। ४३
अपि राज्यादपि स्वर्गादपीन्दोरपि माधवात् ।
अपि कान्तासमासङ्गान्नैराश्यं परमं सुखम् ।। ४४
तृणवन्नोपकुर्वन्ति यत्र त्रिभुवनश्रियः ।
सा परा निर्वृतिः साधो नैराश्यादुपलभ्यते ।। ४५
आपत्करञ्जपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् ।
पुष्पगुच्छं शमतरोरालम्बस्व निराशताम् ।। ४६
गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशाः समुद्गिकाः ।
तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः ।। ४७
दानादानसमाहारविहारविभवादिकाः ।
क्रिया जगति हस्यन्ते निराशैः पुरुषोत्तमैः ।। ४८
पदं यस्य न बध्नाति कदाचित्कलना हृदि ।
तृणीकृतत्रिभुवनः केनासावुपमीयते ।। ४९

इदमेवास्त्विदं मास्तु ममेति हृदि रञ्जना ।
न यस्यास्ति तमात्मेशं तोलयन्ति कथं जनाः ।। ५०
सर्वसंकटपर्यन्तमसंकटमलं सुखम् ।
सौभाग्यं परमं बुद्धेर्नैराश्यमवलम्ब्यताम् ।। ५१
नाशास्तेनत्वमाशानां विद्धि मिथ्याभ्रमं जगत् ।
वहद्रथस्थदिक्चक्रपरावर्तवदुत्थितम् ।। ५२
किं मुह्यसि महाबाहो मूर्खवद्बोधितोऽपि सन् ।
ममेदं तदयं सोऽहमित्युद्भ्रान्तेन चेतसा ।। ५३
आत्मैवेदं जगत्सर्वं नानातेह न विद्यते ।
एकरूपं जगज्ज्ञात्वा धीरैर्नाम न खिद्यते ।। ५४
यथाभूतपदार्थौघदर्शनादेव राघव ।
परमाश्वासनं बुद्धेर्नैराश्यमधिगच्छति ।। ५५
भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यन्तयोः स्थितम् ।
यद्रूपं तत्समालम्ब्य पदार्थानां स्थितिं कुरु ।। ५६
वैराग्यवीरमनसो मायेयमतिमोहिनी ।
पलाय्य याति संसारी मृगी केसरिणो यथा ।। ५७
कान्तामुद्दाममदनां लोलां वनलतामिव ।
जर्जरोपलपाञ्चालीसमां पश्यति धीरधीः ।। ५८
भोगा नानन्दयन्त्यन्तः खेदयन्ति न चापदः ।
दृश्यश्रियो हरन्त्यङ्ग नतमद्रिमिवानिलाः ।। ५९
रक्तबालाङ्गनस्यापि ज्ञस्योदारधिया मुनेः ।
कणशः पांसुतां यान्ति मनसः स्मरसायकाः ।। ६०
रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिकृष्यते ।
स्पन्द एवास्य नैताभ्यां किमुताक्रमणं भवेत् ।। ६१
समदृष्टलतालोलवनितोऽद्रिशिलाकृतिः ।
रमते नैष भोगेषु पान्थो मरुमहीष्विव ।। ६२

अयत्नोपनतं सर्वं लीलयाऽसक्तमानसः ।

भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ।। ६३

काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।

स्वादिताप्यङ्ग धीरस्य न दुःखाय न तुष्टये ।। ६४

सम्यग्दृष्टपथं तज्ज्ञं सुखदुःखमती मनाक् ।

द्वे वीच्याविव शैलेन्द्रं क्षोभं नेतुं न शक्नुतः ।। ६५

हेलयालोकयन्भोगान्मृदुर्दान्तो गतज्वरः ।

स्वमेव पदमालम्ब्य सर्वभूतान्तरस्थितम् ।। ६६

ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रो व्यग्रेणापि समन्वितः ।

जगन्ति जनयन्नेव ब्रह्मैवात्मपरायणः ।। ६७

आपतत्सु यथाकालं यथादेशं यथाक्रमम् ।

सुखदुःखेषु न क्षोभमेति भूभृदृतुष्विव ।। ६८

मज्जतोऽपि बहुज्ञस्य राम कर्मेन्द्रियभ्रमैः ।

असक्तमनसो नित्यं न किंचिदपि मज्जति ।। ६९

कलंकयन्तःकलङ्केन प्रोच्यते हेम नान्यथा ।

भावासक्त्या समासक्त उक्तो जन्तुर्हि नान्यथा ।। ७०

शरीराद्व्यतिरिक्तं ज्ञं पश्यतः प्रविवेकिनः ।

विकर्तिताङ्गकस्यापि न किंचित्प्रविकर्तितम् ।। ७१

सकृत्प्रभातं विमलं यज्ज्ञातं ज्ञातमेव तत् ।

नहि बन्धुः परिज्ञातः पुनरज्ञातततां व्रजेत् ।। ७२

सर्पभ्रान्तौ निवृत्तायां न रज्ज्वां सर्पभावना ।

पुनरेति यथा प्रावृण्नदी गिरितटाच्च्युता ।। ७३

न हेम तापशुद्धाङ्गं स्वभावमलमागतम् ।

कर्दमे मग्नमपि सत्समादत्ते मलं पुनः ।। ७४

क्षीणे स्वहृदयग्रन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः ।

यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्ते च्युतं फलम् ।। ७५

अवच्छेदविचाराभ्यामभितः खण्डशो गतम् ।

पाषाणं च मणिं चैव संधातुं कस्य शक्तता ।। ७६

विज्ञातायामविद्यायां कः पुनः परिमज्जति ।

परिज्ञाय श्वपाकानां यात्रां कः प्रेक्षते द्विजः ।। ७७

शुद्धाम्भसि यथा क्षीरधीर्विचारान्निवर्तते ।

संसारवासना तद्वद्धीविचारान्निवर्तते ।। ७८

मध्वम्बुशङ्कया तावद्विप्रवर्यैः प्रपीयते ।

यावन्नात्र परिज्ञातं परिज्ञातं प्रहीयते ।। ७९

रूपलावण्ययुक्तापि चित्रकान्तेव कामिनी ।

द्रव्यमात्रसमारम्भात्तत्त्वविद्भिर्विलोक्यते ।। ८०

यथा मषीकुसुम्भादि स्त्रियाश्चित्रे तथैव हि ।

जीवत्या अपि केशोष्ठं कस्तां परि किल ग्रहः ।। ८१

अनुभूतो गुडः स्वादुरपि दाहविकर्तनैः ।

न शक्यतेऽन्यथाकर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः ।। ८२

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।

तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ।। ८३

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ।। ८४

परव्यसनिनी नारी केन भर्त्रा बलीयसा ।

विस्मारिता स्वसंकल्पकान्तसङ्गमहोत्सवम् ।। ८५

जगत्समरसानन्दचिदालोकावलम्बनम् ।

केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ।। ८६

समग्रसुखदुःखाढ्यं व्यवहारमखण्डितम् ।

कुर्वन्कुलजनायत्तो भर्तृश्वशुरखेदितः ।। ८७

यथा संकल्पकान्तेन भवत्यानन्दमन्थरः ।

वधूलोको व्यसनवान्दुःखवृन्दैर्न बाध्यते ।। ८८

तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोऽप्यलम् ।

सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मुदमेत्यन्तरात्मना ।। ८९

छिद्यते न निकृत्ताङ्गो गलदश्रुर्न रोदिति ।

दह्यते न प्रदग्धोऽपि नष्टोऽपि न विनश्यति ।। ९०

व्यपगतसुखदुःखसंनिपातो

विधिविधुरेष्वपि संकटेष्वचित्तः ।

विलसतु सदने पुरोत्तमे वा

विततगिरौ विपिने तपोवने वा ।। ९१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वैराग्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः

।। ७४ ।।